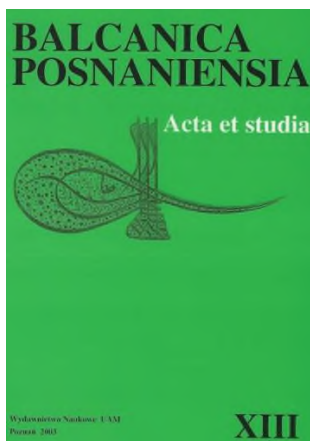

Hauziński Jerzy, *Turcja w dobie traktatów karłowickich*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2003, t. 13, s. 79–84.

<https://doi.org/10.14746/bp.2003.13.7>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52499>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024).

Total value of the project: PLN 247,236.00.

Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

TURCJA W DOBIE TRAKTATÓW KARŁOWICKICH

JERZY HAUZIŃSKI

ABSTRACT. Hauziński Jerzy. *Turcja w dobie traktatów karłowickich* (Turkey at the time of the Karlowice Treaty). *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, XIII, Poznań 2003. Adam Mickiewicz University Press, pp. 79-84. ISBN 83-232-1275-9, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in French.

Jerzy Hauziński, Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku, Instytut Historii (Institute of History Pedagogical Academy in Słupsk), ul. Arciszewskiego 22a, 76-200 Słupsk, Poland.

Kolosalne wydatki na cele wojenne doprowadziły gospodarkę imperium tureckiego na skraj katastrofy, zaś finanse państwowe do chaosu i niebezpiecznego uszczuplenia. Ciężary tego stanu rzeczy ponosiła przede wszystkim ludność rolnicza, której znaczna część porzucała użytkowane przez siebie ziemie i zasiedlała największe miasta imperium, takie jak Stambuł, Izmir, Saloniki. Ruchy tej ludności, dezorganizujące społeczne i gospodarcze życie państwa tureckiego, zmusiły Mustafę II wkrótce po podpisaniu traktatów karłowickich do uchYLENIA poboru nadzwyczajnego podatku wojennego „tekalif-i divaniye” i anulowania zaległości tego ciężaru z okresu działań wojennych. W 1700 r. Wysoki Dywan zablokował także pobór głównego z niemuzułmanów w ejaletach Belgradu i Temeszwaru, gdzie doszło wcześniej do kulminacji działań wojennych i sytuacja ludności była bardzo trudna.

Ażeby uzupełnić niedobory fiskusa władze Porty wkrótce po traktatach karłowickich wprowadziły w miastach podatki nadzwyczajne. Ponieważ większość archiwaliów z tamtego okresu nie jest jeszcze zbadana, trudno konkretnie określić charakter tychże podatków. Wiadomo wszakże, że wzrosły wówczas znacznie opłaty celne na kawę i tytoń. Obok tego wprowadzono nowy podatek od kawy. Rodzące się na tle tych ciężarów niezadowolenie przyjęło szczególnie ostry charakter w Stambule, gdzie sparaliżowana została aktywność handlowa znacznej grupy drobnego kupiectwa. Szerokie niezadowolenie ludności stolicy wywołał w czerwcu 1699 r. wyjazd dworu sułtańskiego do Edirne, miasta w którym Mustafa II czuł się zdecydowanie lepiej niż w ostrym klimacie Stambułu. Wyjazd do Edirne

licznego dworu, dworskiej arystokracji i obsługi pogłębił niezadowolenie warstw rzemieślniczej i kupieckiej, bowiem doprowadziło to do spadku popytu na wyroby stambulskiego rzemiosła. Mustafa II według niektórych dziejopisów tureckich myślał o stałym przeniesieniu stolicy sułtanatu do Edirne, o tzw. „drugim powrocie” do pierwotnej rumelijskiej stolicy. Opuszczenie Stambułu przez dwór sułtański wpłynęło na wzrost bezrobocia – obok rzemiosła i handlu zahamowaniu uległo budownictwo, a nawet transport wodny. Stąd jednym z głównych żądań uczestników rebelii, która niebawem ogarnęła miasto, było hasło powrotu padyszacha do Stambułu.

Mustafa II zasłynął jako reżyser pompacyjnych uroczystości dworskich i urządzanych z ogromnym rozmachem polowań. Poseł rosyjski P. A. Tolstoj w jednym z raportów odnotował: „Polowania wielkie czyni w pościgach za zwierzyzną, a przez rozliczne łowy czyni wielki wydatek, i skarb państwa nadmiernie obciąża takimi rozchodami”. W chwilach szczególnej aktywności łowieckiej, jak też innych przyjemności własnych, sprawy państwowe powierzał swojemu wychowawcy z młodości, związanemu z tarikatem mewlewich, a później naczelnemu muftiemu (szajch al-islam) Seyidowi Hadzi Faizullah-efendiemu (1638-1703), który godność szajch al-islamu otrzymał od swego wychowanka w 1695 r. Przez z górą siedem lat wielki mufti obsadzał główne urzędy państwa swoimi synami, krewnymi i przyjaciółmi lub tymi, którzy kupili od niego stanowisko za dobrą cenę. Był on alter ego sułtana w jaskrawie negatywnym orientalnym stylu: bezwzględnie eliminował swoich przeciwników, rzadziej przenosząc ich na peryferie imperium, częściej mordując. Współcześni zaczęli tłumaczyć sobie jego wpływ na osobę monarchy metodą czarnoksięskich praktyk. Współczesny historyk turecki Ismail Danişmend pisze, że tolerując wyczyny szajcha al-islam sułtan „przyczynił się do przemiany Faizullaha w strasznego dyktatora”.

Równolegle z rządem władzy współcześni piętnowali u Faizullaha jego niepożądaną zachłanność na dobra materialne. Zdaniem Dmitri Kantemira, dobrze znającego szajcha al-islam, on: „położył rękę na całe imperium, dom jego przekształcił się w przybytek korupcji, tutaj handlowano praworządnością, tutaj sprzedawano godności religijne za podle monety”. Dostojnik ten nie dopuszczał żadnych skarg na swoich ludzi. Jego postawa była powodem niezadowolenia zarówno prostych ludzi, ale i funkcjonariuszy sułtana, na czele z wielkim wezyrem Ramim. Opozycyjną postawę wobec tegoż hierarchy przyjęła część jego współtowarzyszy – duchownych, alimów, którym nakazywano akceptować niesprawiedliwe orzeczenia głównego muftiego. Armia nie akceptowała go za ustepliwą wobec mocarstw europejskich politykę, co częściowo zasadnie tłumaczono jego sprzedajnością. Wreszcie okres rzeczywistych rządów Faizullaha charakteryzował się chronicznym zaleganiem z wypłatami pensji na rzecz sułtańskich oficjalistów. Prowadziło to niekiedy do porzucania stanowisk i włóczęgostwa, a nawet rozbójnictwa. Polityka wielkiego muftiego w połączeniu z niewydolnością osmańskiego systemu politycznego doprowadziła w lipcu 1703 r. w Stambule do powstania wywołanego przez żołnierzy

formacji dżebedżich, którym już od dłuższego czasu nie wypłacano żołdu. Podczas tajnej narady, 17 lipca wieczorem, znając nastroje ludności Stambułu i licząc na jej poparcie, postanowili w następnym dniu opuścić koszary i wzniecić bunt. Rankiem 18 lipca ok. 200 uzbrojonych dżebedżich z rozwiniętym proporcem formacji wyruszyło do dzielnicy handlowej, wzywając kupców i straganiarzy, by zamknęli kramy i udali się wraz z nimi walczyć z tyranią głównego muftiego o „przywrócenie sprawiedliwości i porządku w państwie Osmana”. Następnie powstańcy, do których błyskawicznie przyłączyły się miejskie szumowiny, ale i rzemieślnicy, zajęli główny plac Stambułu Atmaydan i zaczęli się na nim obwarowywać. Te i dalsze wydarzenia, znane w historiografii tureckiej jako „Edirne vakası” (incydent adrianopolski) odbiły się szerokim echem w Europie. W trakcie tego powstania po raz pierwszy w dziejach Imperium Osmanów lud ośmielił się przedłożyć padyszachowi własne postulaty. Zebrani w meczecie Orta Dżami (tur. *Cami*) 21 lipca przywódcy powstania ułożyli „adres” do sultana, w którym stanowczo żądali: po pierwsze, odsunięcia i bezzwłocznego wysłania do Stambułu wielkiego muftiego, jego czterech synów i zięcia; po drugie zaś, domagali się natychmiastowego powrotu padyszacha do „prawowitej stolicy”. W przeciwnym wypadku – mówiono w liście – powstańcy będą zmuszeni udać się na wyprawę wojenną przeciwko Edirne i wymóc siłą spełnienie swoich słusznych żądań. Dla przekazania tego „adresu” sultanowi, w dniu następnym (22 lipca) do Edirne została wysłana delegacja składająca się z przedstawicieli rzemieślników, kupców, janczarów i alimów – łącznie ok. 40 osób. Sztab powstania w Stambule zadbał o porządek w mieście, ustanawiając m.in. stałą służbę patrolową. Anonimowa turecka kronika odnotowała, że miejscowym szumowinom zabroniono kategorycznie dopuszczać się grabieży i gwałtów na niemużulmanach. „W Stambule ustanowili taki porządek i taką dyscyplinę – nadmienienia wspomniane źródło – że niczego nie można im było zarzucić. Lud doznał zadziwienia z tejże racji, że nie doszło do rozlewu krwi, pijatyk i pożarów”.

Przejęcie wojsk Mustafy II na stronę powstańców miało znaczenie rozstrzygające dla losów tronu Osmanów. Sultan Mustafa zawrócił do Edirne i tutaj 22 sierpnia 1703 r. rzekł się tronu na rzecz swojego brata Ahmeda. Nowy monarcha zrazu zatwierdził wszystkie nominacje dokonane za sprawą władz powstańczych, zaś Faizullah i jego krewni, zesłani wcześniej przez Mustafę II, na jego rozkaz zostali sprowadzeni do Edirne i wydani powstańcom. 2 września były szach al-islam został powieszony na jednym z placów targowych w Edirne. Po kilku dniach powstańcy stracili również jego starszego syna Fathullaha, który zajmował w przeszłości urząd nakib al-eşrafa. W ten sposób, jak i w drodze banicji, wyeliminowano ok. 60 osób związanych z autokratycznym mułłą. Nowy sultan wypłacił zaległe pensje i żołdy wszystkim funkcjonariuszom instytucji centralnych, tak cywilnych, jak i wojskowych. Nadto wymuszono na nim dekret, zgodnie z którym Edirne straciło status miasta-rezydencji sultańskiej, a ci z władców, którzy w przyszłości znaleźliby się tam, mieli przebywać w Edirne możliwie najkrócej. Ahmed III obiecał również ulaskawić wszystkich uczestników powstania i nie dopuścić w przyszłości do roz-

prawy z nimi. Jednakże masowe egzekucje i zsyłki, jakich dwa miesiące później dopuścił się na aktywnych uczestnikach zrywu aparat władzy sułtańskiej, świadczyły, że Ahmed III okazał się monarchą wiarołomnym. Kręgi wojskowe usiłowały zawłaszczyć dla siebie zdobycze zrywu w postaci dobrodziejstw nowego władcy. Chodziło nie tylko o rekompensatę zaległego żołdu nie wypłacanego przez ostatnie lata licznym osobom uprawnionym, ale także o tradycyjną nagrodę pieniężną (*cu-lus* [czyt. *dżulus*] *bakşısy*) od nowego sułtana.

W połowie września 1703 r. uczestnicy wyprawy na Edirne, a wraz z nimi także Ahmed III powrócili do Stambułu. Po oficjalnej ceremonii intronizacji, która miała miejsce 17 września i rozdaniu formacjom zbrojnym *dżulus bakşısy*, w Stambule nastąpiła pacyfikacja nastrojów i normalizacja życia stołeczno-miejskiego. Alimowie i inni funkcjonariusze państwa, zajmąwszy ważne urzędy, deklarowali posłuszeństwo nowemu władcy. Janczarzy i pozostałe formacje po otrzymaniu zaległego żołdu i „pieniędzy koronacyjnych” również podporządkowali się Ahmedowi III i powrócili do swoich koszar. Rzemieślnicy i kupcy stambulscy, którzy w okresie powstania byli z konieczności bezczynni, skwapliwie zadeklarowali wierność tronowi i w praktyce podjęli normalną swą pracę.

„Incydent edirneński”, spowodowany kryzysem osmańskiej maszyny państwowej wywołanym przegranymi wojnami, pozbawiony wyraźnego programu, pozostał w istocie drobnym epizodem tureckich dziejów. Dał w nim znać o sobie archetypowy i uproszczony motyw słabego władcy, zdominowanego przez wszechpotężnego i nikczemnego ministra, konfrontujący się z ideałem monarchy sprawiedliwego, czyli z zasady dobrego. O ile więc podpisany w Karłowicach 26 stycznia 1699 r. traktat pokojowy oznacza słusznie, zdaniem B. Lewisa, „koniec jednej epoki i początek drugiej”, o tyle letnia insurekcja w Stambule z 1703 r. nie miała w istocie przełomowego znaczenia. Pod pewnymi względami zresztą stanowiła kontynuację zjawisk kryzysowych zaznaczających się wcześniej w życiu imperium. I tak pogłębiła się degradacja formacji janczarów, spowodowana wchłonięciem przez tę kategorię elementów miejskich – rzemieślników i handlarzy. Miejskie pospólstwo, w tym liczni zbiegli chłopci, pragnąc uniknąć ucisku podatkowego – janczarzy jak wiadomo nie płacili podatków – „zapisywali się do korpusów janczarskich, zaś żołnierze chwyтали się dowolnego rzemiosła lub zaczęli zajmować się handlem ulicznym” (M. S. Mejer). W efekcie doprowadziło to do wydzielenia się w tej formacji dwóch odrębnych korporacji: mocno anachronicznego bractwa „rycerskiego”, nawiązującego do tradycji czasów *devşirme* oraz do wojsk pospolitego ruszenia, zdolnych w zasadzie do służby garnizonowej. Ta dwoistość historycznie przeobrażonej formacji janczarów nie wzmocniała jej bojowej skuteczności.

Ażeby uniknąć podobnych zaburzeń jak te z lata 1703 r. Ahmed III podwyższył żołd formacjom stołecznym, zwłaszcza zaś dowódcom. Podstępem wyprowadził z pałacu bostandżych, którzy skompromitowali się udziałem w powstaniu i zastąpił ich nową formacją. Podobnie postąpił z niektórymi niepewnymi oddziałami janczarów. Te posunięcia pozwoliły Ahmedowi III przystąpić w listopadzie 1703 r.

do otwartych represji. W połowie listopada, w wyniku przemyślanej intrygi odsunięto z urzędów osoby wyniesione przez insurekcję. Dotąd chronieni przywódcy, jak Mustafa Karakaş, Küçük Ali, Džurdzanly Ahmed, zostali straceni. Współczesny tym wydarzeniom francuski duchowny V. Mignot zapisał, że w ciągu sześciu miesięcy zabito 14 tysięcy ludzi. Represje te nie wywołały zorganizowanego sprzeciwu w społeczeństwie, szybko też o nich zapomniano. Ażeby podnieść efektywność środowisk wiejskich, władze po raz kolejny zabroniły narzucać rolnikom tzw. „podatków bezprawnych” (tekalif-i şakka) w skali całego imperium. Jednak i tym razem sułtański dekret (ferman) pozostał martwą literą. Nieco wybiegając do przodu, można wspomnieć, że wojny z Austrią i Wenecją z lat 1715-1718 jeszcze bardziej nadważyły finansowe możliwości Imperium Osmanów. W takiej sytuacji rząd centralny był zmuszony zalegalizować źródło dochodów władz prowincjonalnych w postaci dwóch podatków, przeznaczonych na pokrycie wydatków administracji lokalnej w okresie wojny (imdad-i seferiye) i w czasach pokojowych (imdad-i hazeriye). Tą drogą władza centralna usiłowała kwestionować wszechobecne dotąd na osmańskiej wsi wszelkiego rodzaju podatki nadzwyczajne. Efekty tego kroku okazały się odwrotne od zamierzonych, umacniając praktycznie autonomię ayanów.

BIBLIOGRAFIA SELEKTYWNA

ŹRÓDŁA EUROPEJSKIE (DRUKOWANE)

- Bonneval C. A., *Fernere Nachrichten des Grafen ...*, Zweyter Theil, Francfurt 1738.
Gude H. L., *Der Staat von Türckey*, b.m.d. (po 1703 r.).
Kantemir D., *Geschichte des osmanischen Reichs und seinen Anvachse und Abnehznen*, t. I-II, Hamburg 1745.
Marsigli L. F., *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, t. I-II, Amsterdam 1732.
Mignot V., *Historia turecka, czyli państwo ottomańskie od początku aż do pokoju belgradzkiego*, t. I-V, Warszawa 1779-1780.
d'Ohsson Mouradgca J., *Tableau général de l'Empire ottoman*, t. I-IV, Paryż 1788-1791.
Russkij posol w Stambule. Piotr Andriejewicz Tolstoj i jego opisanije Osmanskoj impierii naczala XVIII wieku, w opr. M. R. Arunowa, S. F. Orieszkowa, Moskwa 1985.

OPRACOWANIA

- Gibb H. A. R. and Bowen H., *Islamic Society and the West*, t. I-II, London 1969.
Hammer J. von, *Geschichte des osmanischen Reiches*, t. IV: 1699-1774, Pesth 1836.
Hauziński J., *Absolutyzm orientalny*, w: *Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu*. Praca zbior. pod red. nauk. J. Staszewskiego, Warszawa 1991, o Imperium Osmanów, tamże s.190-206.
Iorga N., *Geschichte des osmanischen Reiches*, t. IV, Gotha 1911.
Jeremiejew D. E., Mejer M. S., *Istorija Turcii w srednije wieku i nowoje wremja*, Moskwa 1992.
Kołodziejczyk D., *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kameniecki 1672-1699*, Warszawa 1994.

- Lewis B., *Narodziny Nowoczesnej Turcji*. Przełożył K. Dorosz, Warszawa 1972 (na podstawie wyd. ang. *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961).
- Mantran R., *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paryż 1962.
- Mejer M. S., *Wosstanije gorodskich nizow Stambula w 1730 g.*, „Narody Azii i Afriki”, 1963, nr 4, s. 82-87.
- Petrosjan J. E., *Osmanskaja imperija: moguszcstwo i gibiel'*, Moskwa 1990; tejże, *Tureckij istocznik truda Marsilii*, „Stato militare dell'imperio Ottomanno”, w: *Tjurkologičeskij Sbornik* 1979, Moskwa 1985, s. 99-109.
- Reychman J., *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959; tegoż, *Historia Turcji*, Wrocław 1973.
- Shaw S. J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, t. I: 1280-1808, Cambridge 1976.
- Witoł A. W., *Osmanskaja imperija (naczalo XVIII w.)*, Moskwa 1987.

LES ÉLÉMENTS DE LA SITUATION INTÉRIEURE DE L'EMPIRE OTTOMAN À L'ÉPOQUE DES TRAITÉS DE CARLOVITZ

Résumé

Les défaites des Turcs qui commencent par la catastrophe de Vienne, suivie par celle de Zenta (le 11 septembre 1697) et enfin par celles de 1698, font apparaître une profonde crise intérieure du système socio-politique de l'Empire ottoman. À partir de la détronisation du sultan Mehmed IV (le 8 novembre 1687), le gouvernement se trouvait dans les mains de trois sultans. Le dernier d'entre eux – fils de Mehmed Mustafâ II (1695-1703) – malgré ses petits défauts s'avère une personnalité plutôt remarquable. C'est lui qui prend des mesures afin d'éliminer les abus dans le prélèvement des impôts, certaines charges dues à l'Etat sont abolies, les vassaux – les sipâhî sont révisés. Cette dernière mesure a pour but de retrouver ceux qui, en profitant des bénéfices de l'Etat, évitent le service militaire. Grâce à cette mesure environ 20 mille sipâhî sont exclus des registres et privés de terres. Cependant ces mesures ne donnent pas les résultats escomptés, à savoir le renforcement de l'Empire par la rénovation du système féodal qui, à ce moment-là, est déjà anachronique et inefficace.

La défaite de Zenta du 11 septembre 1697 où trouvent la mort le grand vizir Mehmed Elmachpacha, quatre vizirs moins importants et avec eux au moins 16 mille soldats de l'islam (parfois on estime le nombre des morts à 30 mille) est catastrophique pour les Turcs ottomans. Etant formellement à la tête de l'armée turque, Mustafâ II faillit tomber dans les mains des ennemis. La défaite de Zenta renforce des mouvements séparatistes et provoque des révoltes dans différentes parties de la Roumélie. Mustafâ, à l'exemple de ses prédécesseurs, en accuse ses principaux notables. En janvier 1703 il nomme Ramie grand vizir- c'est un énergique administrateur dont les origines sont incertaines. L'une de ses premières décisions est la réforme du système fiscal qui touche avant tout des pachas locaux de l'Anatolie et de la Roumélie. Ils sont privés de la plupart de leurs terres privées (chass); au lieu de biens fonciers, ils obtiennent le droit de lever deux catégories d'impôts: imdad- i hazarije (impôt de paix) et imdad- i seferije (impôt de guerre). Cependant cette réforme n'arrête pas les séparatismes locaux. Par contre, l'anarchisation des troupes militaires dans la capitale provoque, en juin 1703, une longue révolte qui fait apparaître de très fortes raisons sociales et même politiques. Durant la révolte, on adresse les questions aux savants en droit religieux- alimes concernant les prérogatives du monarque comme: est-ce que le sultan peut quitter la capitale bien qu'il doive y siéger tout le temps, est-ce qu'il peut imposer des charges excessives, dilapider le revenu du trésor ou passer son temps à s'amuser et à chasser.

En août 1703, Mustafâ est forcé d'abdiquer au profit de son frère Ahmed III (1703-1730), ce qui n'est pas pour autant un tournant dans le système de l'Empire ottoman.